

РОЗВИТОК ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В ПОЛЬЩІ В ПЕРІОД КОМУНІСТИЧНОГО ПАНУВАННЯ (1945 – 1991 РОКИ)

Стаття висвітлює розвиток та вдосконалення спеціальної освіти для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку в Польщі в період комуністичного панування. Автор аналізує законодавство, соціальний статус, спосіб життя, форми догляду, навчання та виховання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку у зазначений період. У статті стисло охарактеризовано відновлення та розвиток спеціальної освіти в галузі олігофренопедагогіки протягом понад 45 років, діяльність вчених та педагогів в цьому напрямку, а також Національного інституту спеціальної освіти у Варшаві, вплив педагогічних з'їздів та конгресів. Охарактеризовано зміни, які відбувалися в напрямку навчання та виховання таких дітей в Польщі у зв'язку зі зміною соціально-політичної ситуації в країні.

Ключові слова: спеціальна освіта, діти з порушеннями інтелектуального розвитку в Польщі, освітня політика, Марія Гжегожевська, Національний інститут спеціальної освіти.

VOLODYMYR SHEVCHENKO

*doctoral candidate, Doctor of the Department of Education of Children with Hearing Disorders of the Institute of Special Pedagogics and Psychology named Mykola Yarmachenko of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
(Kiev, Ukraine) shevchenko_volodumur@ukr.net*

DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF SPECIAL EDUCATION FOR CHILDREN WITH INTEGRATED INTELLECTUAL DEVELOPMENT IN POLAND IN THE PERIOD OF COMMUNISTISTAN MANAGEMENT (1945 - 1991).

The article highlights the development and improvement of special education for children with intellectual disabilities in Poland during the communist era. The author analyzes legislation, social status, lifestyle, form of care, education and education of children with intellectual disabilities.

The article summarizes: the restoration and development of special education in the field of oligophrenopedagogy for 45 years; the activities of scientists and educators in this direction; the activities of the National Institute for Special Education in Warsaw; influence of pedagogical congresses and congresses.

The war and the occupation of Polish lands during the Second World War tragically affected the fate of children with disabilities. After the war, the period for the restoration of special education in Poland begins. New forms of care, education and upbringing for children with mental disorders are developing. Around this issue, the scientific movement is developing, intensive research is being conducted, experimental schools, specialized journals are created, articles in the field of special education are published.

The changes that took place in special education for such children in Poland due to changes in the socio-political situation are described. The author notes that in the postwar period and before the beginning of the 1990s the structure of special education in Poland has changed. In addition to special schools, there were organized kindergartens, departments at secondary schools, vocational schools, the «School of Life» and others. However, the weakness of the school (segregation) system of education over time made it necessary to seek innovative solutions in this direction. This was in line with the socio-

economic situation in the country. Subsequently, it led to the popularity of the concept of «integrative education system».

In general, during the twentieth century, numerous attempts were made to determine mental retardation in Poland. These definitions differed depending on the accepted approach - medical, pedagogical, psychological, social and evolutionary. They reflected the theoretical views on the essence of the rational elucidation and determined the forms of rehabilitation and upbringing.

Key words: special education, children with intellectual disabilities in Poland, educational policy, Maria Grzegorzewska, National Institute of Special Education.

Постановка проблеми. Соціальний статус та сприйняття суспільством людини з порушеннями інтелекту в Польщі змінювалися протягом тривалого часу неодноразово. Це відбувалося завдяки розвитку освіти, медицини, вдосконаленню способів розуміння самої інвалідності та надання їй певного значення в індивідуальній і соціальній перспективі. Така зміна призводила до переходу від ізоляції та сегрегації до інтегрування, від недооцінки потенціалу дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, участі у суспільному житті до функціонування у відкритому та стандартизованому середовищі, створення можливостей для їх розвитку та самовизначення [3, с. 5].

У другій половині ХХ століття в Польщі тривала еволюція поглядів, форм освіти, виховання, підтримки та послуг, необхідних для людей з порушеннями інтелекту. Така еволюція мала різний ступінь реалізації. Все залежало від політичних, економічних чи соціокультурних факторів країни в даний період. В цей час продовжувалася епоха деінституалізації, яка почалася в Польщі в першій половині століття. В цей час питання щодо навчання та виховання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку взяла на себе держава, а також науковий та педагогічний рух осіб, які мали відповідну освіту, знання та бажання допомагати таким особам. Вони підтримували в країні процес змін не лише щодо опіки, а й сприйняття суті таких осіб, підкреслюючи їх соціальну структуру, сприймаючи можливості розвитку та взаємодії, здатність до навчання та виховання. Прийняті законодавчі рішення, характерні для того часу, мали користь в межах всієї країни, також сприяли створенню нових структур і ресурсів, нового розуміння цієї проблеми [3, с. 5-6].

Аналіз досліджень. Дослідження спеціальної освіти в напрямку дітей з порушеннями інтелектуального розвитку другої половини ХХ століття цікавили багатьох польських вчених, а саме: А. Antonik, М. Balcerek, В. Bartoń, Н. Borzyszkowska, S. Caputa, S. Dzedzic, М. Grzegorzewska, J. Hellman, К. Kirejczyk, J. Kulbaka, Е. Kulesza, М. Parchomiuk, Z. Sękowska, М. Stefanowska, J. Wyczęsany та інші.

Метою статті є висвітлення розвитку та вдосконалення спеціальної освіти для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку в Польщі у період комуністичного панування (1945 – 1991 рр.).

Виклад основного матеріалу. Розвиток та становлення польської системи спеціальної освіти для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку завжди відбувався в складних соціально-політичних та економічних умовах. Не став виключенням і післявоєнний період.

Друга світова війна порушила елементарне право людини – право на життя, позбавила дітей права на освіту, виховання, підтримку, любов і повагу [1, с. 36]. Польща вийшла з війни особливо зруйнована. У 1945 році було 1,5 млн. дітей-сиріт і від 3 до 3,5 млн. безграмотних. Майже 3 мільйони дітей та підлітків потребували різних форм допомоги та догляду, серед них було багато дітей з порушеннями інтелекту. В національному багатстві втрати становили 38%, в освіті – 60%. Біологічне винищення нації призвело до посилення захворюваності тисяч дітей та збільшення серед них інвалідності [3, с. 50].

Війна призвела до втрати багатьох вчителів і вихователів, знищення або припинення функціонування шкіл і установ для осіб з інвалідністю [1, с. 36]. У Варшаві з близько 30 шкіл та інших закладів для дітей із розумовими порушеннями (szkoly podstawowe specjalne dla dzieci uposledzonych umyslowo), заснованих у довоєнний період, пережило війну не більше десяти. В цей період освітню допомогу дітям з розумовими порушеннями надавали Йозефа Телатицька (Jozefa Telatycka), Сабіна Адамська (Sabina Adamska), Ядвіга Співакова (Jadwiga Spiewakowa), Феліція

Фельхорська (Felicja Felhorska) та Марія Гжегожевська (Maria Grzegorzewska). Крім дидактичних занять, вони проводили діагностичні тести та відбір дітей [3, с. 50].

Після Другої світової війни починається період відновлення спеціальної освіти в Польщі. Розвиваються нові форми догляду, навчання та виховання для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. Навколо цього питання розвивається науковий рух, проводяться інтенсивні дослідження, створюються експериментальні школи, спеціалізовані журнали, публікується багато статей у галузі спеціальної освіти [1, с. 36].

В цей період відбувається прискорений розвиток досліджень щодо дітей з інвалідністю. Цьому сприяв всесвітній науковий прогрес і системні дії органів державної влади на благо таких людей [3, с. 50]. Для тогочасних досліджень характерним був розвиток двох тенденцій. Перша стосується вивчення етіології порушень [1, с. 36]. В етіології розумової відсталості, крім домінуючих генетичних факторів, все частіше шукають вплив навколишнього середовища. Був зроблений акцент на ранню діагностику та належний діагноз. Цим займалися центри консультування, медичні центри, розроблялися різні тести [3, с. 50-51]. В результаті проведених досліджень робляться спроби виявити засоби захисту та розробити методи ефективної профілактики інвалідності і її лікування. Другу тенденцію можна назвати поведінковою і соціальною. Вона орієнтована на вивчення загальних моделей поведінки людей з інвалідністю та вибір методів роботи з ними відповідно до рівня функціонування їх фізичної, психічної та соціальної придатності [1, с. 36-37].

В цей час зростає інтерес до освіти та професійної підготовки осіб з інвалідністю. Збільшувався період навчання у спеціальній школі. Відсоток дітей шкільного віку з незначною інвалідністю коливався в межах 2. Для більш складних порушень він становив 0,35 [3, с. 51].

У післявоєнній Польщі освітою дітей та молоді з інвалідністю (від 3 до 18 років) займалося Міністерство освіти, в якому 1945 року було створено Відділ спеціальних шкіл, який опікувався «розвитком шкіл для дітей з порушеннями розумового розвитку, морально занедбаних, глухих, сліпих, питаннями шкільної мережі, наглядом за вихованням та навчанням, питаннями матеріальних потреб і навчальних посібників, вибором і підготовкою вчителів та педагогічних кадрів шкільного управління, а також питаннями законодавства, організації та нагляду за виконанням законів і нормативних актів. В шкільних округах були створені спеціальні освітні інспектори. 1945 року у Варшаві відновив роботу Національний інститут спеціальної освіти (PIPS) [3, с. 52].

Перспективи держави щодо розвитку спеціальної освіти обговорювалися на I Національній польській освітній зустрічі в Лодзі (червень 1945 р.) [3, с. 52].

Марія Гжегожевська найважливішою метою спеціальної освіти вважала «реабілітацію дітей з порушеннями розумового розвитку, що розуміється як відновлення особистості будь-яким способом, досягнення почуття нормальності, вдосконалення її та озброєння знаннями і навичками соціально корисної роботи, що дозволяє приєднатися до навколишнього життя» [2, с. 52].

У післявоєнний період було опубліковано багато важливих законодавчих рішень у сфері освіти дітей та молоді з порушеннями інтелектуального розвитку. Задля отримання достовірної діагностики розумової відсталості, під час психолого-педагогічних семінарів були проведені тренінги для вчителів спеціальних шкіл [3, с. 52].

Для того, щоб заохотити вчителів державних шкіл до роботи у спеціальній освіті, 1946/1947 навчального року було введено доплату для педагогів спеціальних шкіл. У той же час, робочий час вчителя скорочувався з 28 до 22 годин на тиждень, а кількість учнів у класах зменшувалася з 24 до 20 [3, с. 52].

1947/1948 навчального року відновили роботу всі передвоєнні початкові спеціальними школи для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. У них перебувало 6178 учнів. В цей період відкрилися перші спеціальні професійно-технічні заклади для «сліпих, глухих, морально занедбаних і порушеннями розумового розвитку» [3, с. 53].

1948 року Наказом Міністерства освіти було визначено правила відбору дітей з порушеннями інтелектуального розвитку [3, с. 52-53].

У першій половині 1950-х років, в атмосфері глибоких суспільно-політичних перетворень країни, пов'язаних з реалізацією Закону про 6-річний план економічного розвитку і нарощування, який тривав з 1950 по 1956 рр., завершилися глибокі зміни в системі всієї шкільної системи

(скасовано шкільне кураторство, ідеологізацію та політизацію школи). У професійній освіті навчання набуває особливого значення. Протягом 5 років (1950-1955) Відділом молоді з розумовою недостатністю створено 16 професійно-технічних навчальних закладів із 1309 студентами [3, с. 53].

На хвилі нової освітньої політики проблему дітей з інвалідністю вважали ганебним і тимчасовим явищем. У Польщі, за зразком СРСР, співпраця шкільних психологів зі спеціальними школами була скорочена, досягнення європейської педагогіки були зведені нанівець, відбулися зміни в методах викладання (предметне навчання було замінено методами робочих центрів). Крім того, Відділ спеціальної освіти було розпущено, друк «Спеціальної школи» припинено, а Національний інститут спеціальної педагогіки втратив статус науково-дослідної установи і потрапив у ранг педагогічної освіти. В цей період спеціальна освіта в питаннях її наукової теорії, методів роботи та програм залежала від людей, які жодного дня не працювали в такій школі і не знали методів та дітей з інвалідністю [3, с. 53].

Освітня політика держави першої половини 1950-х років була перевірена і остаточно відхилена внаслідок соціального невдоволення і політичної трансформації в жовтні 1956 року. Преса (*Zycie Warszawy*, *Trybuna Ludu*) виявила складні, а часом і трагічні умови роботи спеціальних шкіл цього періоду. Були зазначені недоліки системи догляду, навчання та виховання дітей з інвалідністю (відбір, відсутність кваліфікованих кадрів, недостатність професійної літератури, розсіювання питань спеціальної освіти між медичними, освітніми, юридичними та трудовими відомствами) [3, с. 53].

У березні 1956 року був виданий довгоочікуваний наказ про обов'язкову освіту, в якому зобов'язання відвідувати початкову школу було замінено обов'язком до її завершення (не пізніше 16 років). У ст. 4 Наказу було зазначено, що «діти, які вважаються непридатними до навчання в звичайних початкових школах, повинні навчатися в спеціальних школах». Адміністрація на місцях була зобов'язана реєструвати, контролювати та виконувати інші функції щодо навчання дітей з інвалідністю [3, с. 53].

1957-1961 рр. питання спеціальної освіти на прохання парламентської комісії з освіти і науки стало предметом розгляду польським Сеймом. У роботі Комісії приймав участь Оттон Ліпковський (*Otton Lipkowski*), директор Департаменту навчальних закладів і спеціальної освіти Міністерства освіти. На його думку, стан тогочасної спеціальної освіти був незадовільним. Лише 27% від загальної кількості дітей з порушеннями розумового розвитку перебували в спеціальних школах. Самі спеціальні школи, зазвичай, працювали в складних житлових умовах. Перша спеціальна школа була побудована в післявоєнний період лише 1958 року. Депутати виступали за розширення спеціальних шкіл, розробку законопроекту щодо профілактики, реабілітації, опіки і працевлаштування осіб з інвалідністю [3, с. 54].

Кульмінацією дискусій та організаційних змін в освіті після 1956 року був шкільний закон від 15 липня 1961 р. – Закон про розвиток системи освіти і виховання в Народній Польщі (*Ustawa o rozwoju system oswiaty wychowania w Polsce Ludowej*). Закон надав кожній дитині універсальне право на освіту в межах базової освіти та доступності всіх рівнів і напрямів в залежності від її інтересів та талантів. Мова про дітей з інвалідністю йшла у ст. 20: «навчання і виховання дітей та підлітків хронічно хворих, із затримкою розумового розвитку, з фізичними або розумовими порушеннями, відбувається у спеціальних дитячих садках, школах та відділеннях початкових шкіл або навчально-виховних центрів. Школи та спеціальні установи надають молодим людям освітню допомогу, знання в області, яка їм доступна, і підготовку до потрібної професії». У зв'язку з тим, що найбільш чисельною групою серед осіб з інвалідністю були такі діти, Міністерство освіти видало окремий наказ про створення спеціальних класів у початкових школах (вересень 1961) [3, с. 54].

У липні 1963 року було опубліковано постанову Міністерства освіти щодо роботи комісій для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. У тому ж році в Польщі були створені перші навчально-виховні заклади для дітей з глибокими інтелектуальними порушеннями, так звані «Школи життя», а також було запроваджене індивідуальне навчання [3, с. 54].

З 1960-х років система догляду, навчання та виховання осіб з інвалідністю розвивалася у напрямку подальшої диверсифікації. Для восьми категорій дітей, які не в змозі були навчитися в масових школах (сліпих, глухих, слабозорих, слабочуючих, соціально непристосованих, хронічно хворих, покалічених і психічно непрацездатних) були створені окремі школи та відділення. Основою системи була восьмирічна спеціальна початкова школа, що діє самостійно або з інтернатом, дитячим садком або професійним училищем. У 1966 році Міністерство освіти видало статuti для спеціальної початкової школи, спеціального навчального закладу та спеціального навчально-навчального центру [3, с. 54-55].

В цей період досить активно працював Національний інститут спеціальної педагогіки, яким протягом 45 років (по 1967 рік) керувала Марія Гжегожевська. Незважаючи на всю політичну та економічну складність ситуації Польщі в цей час, люди, зібрані навколо Гжегожевської, заклали основи для розвитку спеціальної освіти в Польщі [1, с. 32].

Наприкінці 1960-х років спеціальна освіта забезпечувала навчанням, вихованням та доглядом близько 60% дітей з інвалідністю шкільного віку. 1970/1971 навчального року в 595 спеціальних початкових школах перебувало 111 тис. учнів (у тому числі в 361 спеціальній школі для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку – 78 000 учнів) [3, с. 55].

До 1967 року в Польщі класифікація осіб з порушеннями інтелекту поділялася на три ступені: дебіл, імбецил та ідіот. Основним її критерієм був коефіцієнт інтелекту в педагогічному вимірі. Таким чином, діти з дебільністю вважалися потенційно можливими для навчання, вони отримували освіту. 1 січня 1968 року Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) була введена міжнародна класифікація розумової відсталості з чотирьох ступенів, в якій було зазначено: межі розумової відсталості (68-83), легка розумова відсталість (52-67), помірна (36-51), значна (20-35), глибока (0-19). Її почала використовувати і Польща [4, с. 26].

В результаті міжнародної співпраці щодо людей з порушеннями інтелектуального розвитку, Генеральною Асамблеєю ООН 20 грудня 1970 року була прийнята Декларація про права розумово відсталих осіб. Відповідно, люди з такими порушеннями отримали в Польщі такі ж права, як і всі інші (право на лікування, навчання, реабілітацію, консультування, гідне утримання, оплачувану роботу) [3, с. 55].

Опублікований 1973 року Звіт про стан освіти в Польській Народній Республіці вказав на недоліки в системі спеціальної освіти. У відповідь на це Міністерство освіти видало Постанову щодо розвитку спеціальної освіти та допомоги дітям з відхиленнями і порушеннями розумового розвитку [3, с. 55].

1975 року ООН прийняла резолюцію про запобігання інвалідності та реабілітацію інвалідів. Уряди держав, в т.ч. й Польщі, були покликані надавати всім категоріям людей з фізичними або розумовими порушеннями допомогу, освіту, навчання та консультування, а також соціальні пільги та адекватну роботу.

Після прийняття Загальної декларації прав дитини було зазначено, що існує потреба у розробці та прийнятті міжнародного правового документа, що регулює права дитини. Такий документ може бути конвенцією, яка зобов'язує держави приймати конкретні національні та міжнародні зобов'язання щодо захисту прав дітей. 1978 року Польща подала до ООН попередній проект конвенції про права дитини, який був схвалений відповідною Комісією у листопаді 1989 року [1, с. 37].

В епоху економічної кризи 1980-х років Міністерство освіти видало постанову про правила організації спеціальної освіти. Відповідно до неї, діти та молодь з порушеннями інтелектуального розвитку навчалися в початкових школах, навчальних центрах та базових професійно-технічних навчальних закладах. Для дітей з більш глибокою інвалідністю були створені спеціальні дитячі садки, професійно-технічні школи та навчально-виховні центри. У той час були видані перші в історії спеціальної освіти в Польщі навчальні статuti таких закладів [3, с. 55].

Загалом, протягом ХХ століття в Польщі були зроблені численні спроби визначити розумову відсталість. Ці визначення відрізнялися залежно від прийнятого підходу – медичного, педагогічного, психологічного, соціального та еволюційного – і відображали теоретичні погляди на її сутність та визначали форми реабілітації і виховання [4, с. 3-4].

У кінці 80-х років ХХ століття в Польщі діяли такі заклади для дітей з порушеннями інтелекту: 32 спеціальні дитячі садки з 723 дітьми, 428 спеціальних навчальних центрів на 24 тис. осіб, 452 початкові школи спеціального призначення для дітей з легкими порушеннями розумового розвитку (58 тис. учнів), 91 школа середньої та тяжкої інвалідності (близько 5,5 тис. учнів), 222 професійно-технічних навчальних заклади для молодих людей з незначною розумовою відсталістю (21 тисяча осіб) та 13 професійно-технічних навчальних закладів з 500 студентами [3, с. 55-56].

В цей період основна нормативно-правова база системи освіти регулювалася Законом про освіту від 7 вересня 1991 року, а також виданими до нього нормативними актами. Закон надавав право дітям з інвалідністю навчатися у всіх видах шкіл та мати індивідуальну форму навчання [3, с. 56]. Це був час переходу країни від деінституалізації до нормалізації [5, с. 9].

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що в післявоєнний період і до початку 90-х рр. ХХ століття структура спеціальної освіти в Польщі змінилася. Окрім спеціальних шкіл були організовані дитячі садки, відділення у загальноосвітніх школах, професійно-технічні заклади, «Школа життя» та інші. Проте, слабкість шкільної (сегрегаційної) системи освіти з часом змусила шукати інноваційні рішення в навчанні, вихованні та догляді за дітьми з порушеннями інтелекту, що відповідало соціально-економічній ситуації в країні. Це призвело до популярності концепції «інтегративної системи освіти».

Список використаних джерел:

1. Bartoń B. Rys historyczny rozwoju pedagogiki specjalnej w Polsce i na świecie na tle ewolucji poglądów dotyczących upośledzenia umysłowego / [Електронний ресурс. Режим доступу: edukator.org.pl/2003a/rys/rys.doc]
2. Caputa S. Pedagogika rewalidacyjna dla osób upośledzonych umysłowo z perspektywy Marii Grzegorzewskiej / Zeszyty Naukowe Pedagogiki Specjalnej, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków, 2017, № 10, pp. 52.
3. Kulbaka J. Z dziejów opieki i kształcenia upośledzonych umysłowo / Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo, Warszawa, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2009, № 1(9), pp. 50-56.
4. Kulesza E. Rehabilitation and Education of Persons with Mental Retardation – a Retrospective Look / Rehabilitation and Education of Person with Intellectual Disabilities at the Turn of the 20th and 21st Centuries, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2007, pp. 3-4, 26.
5. Parchomiuk M. Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną w procesie zmiany modelu życia / Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo, Warszawa, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2015, № 2(28), pp. 5-6, 9.

References:

1. Bartoń B. Rys historyczny rozwoju pedagogiki specjalnej w Polsce i na świecie na tle ewolucji poglądów dotyczących upośledzenia umysłowego [Historical outline of the development of special pedagogy in Poland and in the world against the background of the evolution of views on mental retardation]. [Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: edukator.org.pl/2003a/rys/rys.doc] [Poland]
2. Caputa S. Pedagogika rewalidacyjna dla osób upośledzonych umysłowo z perspektywy Marii Grzegorzewskiej [Revalidation pedagogy for people with intellectual disabilities from the perspective of Maria Grzegorzewska]. Zeszyty Naukowe Pedagogiki Specjalnej, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków, 2017, № 10, pp. 52 [Poland]
3. Kulbaka J. Z dziejów opieki i kształcenia upośledzonych umysłowo [From the history of care and education of the mentally handicapped]. Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo, Warszawa, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2009, № 1(9), pp. 50-56 [Poland]
4. Kulesza E. Rehabilitation and Education of Persons with Mental Retardation – a Retrospective Look / Rehabilitation and Education of Person with Intellectual Disabilities at the Turn of the 20th and 21st Centuries, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2007, pp. 3-4, 26 [Poland]
5. Parchomiuk M. Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną w procesie zmiany modelu życia [A man with intellectual disability in the process of changing the model of life]. Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo, Warszawa, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, 2015, № 2(28), pp. 5-6, 9 [Poland]